VALENTIN MIHAYLOV

ZASADY ETNOPOLITYCZNEJ I TERYTORIALNO-POLITYCZNEJ ORGANIZACJI JUGOSŁAWII.
GENEZA, EWOLUCJA, WSPÓŁCZESNE KONSEKWENCJE

W ciągu dwóch ostatnich dziesięcioleci naukowcy z wielu dziedzin zajmują się w swych badaniach systematyzacją rozmaitych stanowisk i teorii tłumaczących zasady reorganizacji byłej federacji jugosłowiańskiej. Kontrowersyjny charakter tej kwestii jest zrozumiały ze względu na uwarunkowania wielostronnego konfliktu. U schyłku lat 80. XX w. jego eskalacji towarzyszyły następujące procesy: głębokie polityczno-ideologiczne i geostrategiczne transformacje na kontynencie europejskim, dojrzewanie nowego etapu w narodowej i ponadnarodowej samoidentyfikacji oraz dążenie do podniesienia statusu politycznego narodów jugosłowiańskich, anachronizm i brak skuteczności instrumentów scentralizowanej etnopolityki. Ponadto, przez 46 lat społeczeństwo jugosłowiańskie utrzymywało swą jedność na gruncie już upadającej koncepcji będącej mieszanką kilku sloganów ideologicznych – o jugosłowiańskiej jedności, o prawie narodów do samostanowienia oraz o socjalistycznym internacjonalizmie. Obecność tych niejednoznacznych sloganów w wielu podstawowych dokumentach dodatkowo zagmatwała złożony jugosłowiański krajobraz etnopolityczny.

W niniejszym artykule rozważam kwestię fundamentalnych zasad, na podstawie których zbudowano, a na początku lat 90. ubiegłego stulecia rozwiązano, byłą federację jugosłowiańską. Analizuję dynamiczne zmiany strategicznych celów i priorytetów władz tego państwa, skutkujących kilkakrotnymi reformami w etnopolitycznej i terytorialno-politycznej organizacji Pierwszej (Królewskiej) i Drugiej (komunistycznej) Jugosławii. Na przykładzie Jugosławii podjąłem próbę oceny jednego z istotnych problemów polityki narodowościowej – relacji między podsystemem etnopolitycznym i terytorialno-

Dr *Valentin MIHAYLOV* jest specjalistą w zakresie problematyki narodów bałkańskich.
mihaylov@wp.pl

-politycznym państwa. Przyjmuje się, że podsystem etnopolityczny w danym państwie obejmuje wchodzące w jego skład narody tytularne, narodowości, mniejszości narodowe, grupy etnograficzne (w ujęciu terytorialnym, demograficznym, historycznym, kulturowym, świadomościowym) oraz uwzględnia status poszczególnych grup w hierarchii i w stosunkach politycznych, prawnych i społecznych. Pod pojęciem podsystem terytorialno-polityczny i jego organizacji można rozumieć podział państwa na mniejsze jednostki terytorialne o charakterze administracyjno-politycznym, nadające regionalnym i lokalnym wspólnotom określone kompetencje samorządowe, a w państwach wielonarodowych także uprawnienia autonomiczne lub suwerenność terytorialną. W państwie jugosłowiańskim, obejmującym szereg regionów z odmiennymi tradycjami historycznymi, oba podsystemy cechowały się wąską współzależnością. Poniżej przedstawiam ich wspólną ewolucję oraz zasady, na podstawie których w kilkakrotnych polityczno-terytorialnych podziałach przestrzeni jugosłowiańskiej uwzględniano (albo i nie) liczbę, rozmieszczenie terytorialne i aspiracje społeczne grup etnicznych.

PROBLEM ROZGRANICZENIA OBSZARÓW ETNOPOLITYCZNYCH W PAŃSTWIE WIELONARODOWYM: KILKA STANOWISK TEORETYCZNYCH

Postawione we wstępie pytania stanowią ważny problem teoretyczny i praktyczny. Krzyżują się tu kategorie i koncepcje dotyczące natury nacjonalizmu, procesów narodotwórczych, prawa narodów do samostanowienia w państwach wielonarodowych, uzyskania przez wspólnoty etniczne podmiotowego statusu w wewnątrzpaństwowych i (albo) międzynarodowych stosunkach politycznych. Komentując slogan o „prawie narodów do samostanowienia" (teoretyczna podstawa politycznej reorganizacji Europy po I wojnie światowej), J.-F.Gossiuax (2004) podkreśla jego wady: slogan ten definiuje prawo każdej narodowości do posiadania własnego państwa i własnego terytorium, ale nie mówi wyraźnie (ponieważ wiadomo, że od tego momentu byłby nie do sprostowania), że każda narodowość musi w całości zmieścić się w swoim terytorium etnicznym[1].

Do głównych cech państw wielonarodowych M. Dnistryanski (2006) zalicza „wieloetniczny skład ich ludności, przede wszystkim obecność dużych kompaktowych areałów zamieszkanych przez autochtoniczne wspólnoty etniczne, które zgodnie z prawem do politycznego samostanowienia dążą do tego, aby stać się podmiotem stosunków państwowo-politycznych"[2]. Podobne sformułowanie w dużym stopniu odzwierciedla sytuację etnopolityczną w międzywojennej, Królewskiej Jugosławii. W socjalistycznej federacji jugosłowiańskiej, podobnie jak w pozostałych państwach wielonarodowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w., stosunek między polityką a etnicznością odróżnia się jedną zasadniczą cechą. Według definicji S. Romanenki (1999), w której autor uwzględnia 70-letni rozwój etnopolityczny ZSRR i Jugosławii, państwo wielonarodowe ma ukształtowaną „wewnętrzną strukturę etnoterytorialną, natomiast zamieszkujące je narody dysponują pewnymi elementami państwowości". Autor dowodzi, że samoidentyfikacja narodowa, niezależnie czy mowa o sloganie politycznym czy też o zasadzie prawnej, o stadium

[1] Ж.Ф. Госийо, *Власт и етнос на Балканите*. Лик, София 2004, s. 123.
[2] М.С. Дністрянський, *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*, Львів 2006, s. 51.

rozwoju etnopolitycznego czy o procesie psychologicznym jest odzwierciedlona w ideologii i psychologii oraz w świadomości etnicznej i politycznej. W tej części Europy zasada „jeden naród – jedno terytorium – jedno państwo", wnioskuje Romanenko, wyróżnia się tym, iż w ruchach narodowych pojęcie „naród" („nation") – które oznacza obywatelską polityczną wieloetniczną wspólnotę, utożsamia się z narodowością, którą rozumie się jako „monoetniczną, społecznie nieustrukturowaną i niedojrzałą w sensie obywatelskim wspólnotę"[3]. Kierując się tym właśnie drugim sformułowaniem, większość republik jugosłowiańskich, z różnym skutkiem, w latach 90. zaczęło reformować się w suwerenne monoetniczne państwa. Koncepcja nacjonalistyczna zakładająca, że państwo narodowe organizuje się na podstawie dominacji jednej wspólnoty etnopolitycznej wpłynęła na profil nowych suwerennych państw oraz na ich wewnętrzną strukturę i hierarchię etnopolityczną, prawną i administracyjno-terytorialną.

U schyłku istnienia Drugiej Jugosławii nasiliły się wewnętrzne i międzynarodowe dyskusje w celu ustalenia sprawiedliwych zasad jej terytorialno-politycznej dekompozycji. W pierwszej połowie lat 90. bardziej obiektywne i sprecyzowane podejście badawcze wyróżnia pracę S. Woodward zatytułowaną „Bałkańska tragedia". Autorka stwierdziła, że ponieważ „zasada narodowej samoidentyfikacji ma wiele definicji", „na jej podstawie w jednym państwie wielonarodowym można trudno uzyskać stanowczą i sprawiedliwą delimitację granic"[4]. Woodward wyodrębniła 4 podstawowe zasady (koncepcje), za pomocą których definiuje się prawo danej wspólnoty etnopolitycznej do sprawowania suwerennej władzy nad określonym terytorium:

1. Z a s a d a h i s t o r y c z n a definiuje naród i jego aspiracje do panowania nad danym obszarem jako zbiorowością ludzką, która próbuje udowodnić pokrewieństwo między swoją tożsamością a dawną przynależnością historyczną danego terytorium;

2. Z a s a d a d e m o k r a t y c z n a rozwiązuje spory etnoterytorialne poprzez uszanowanie prawa ludzi zamieszkujących określone terytorium do wyboru swojego państwa w referendum ogólnonarodowym[5]. Autorka podkreśla, że należy w tym przypadku brać pod uwagę to, iż procesy migracyjne oraz dynamika struktur demograficznych mogą zmieniać skład etniczny danego terytorium w sposób fundamentalny;

3. Z a s a d a n i e t y k a l n o ś c i państw i ich granic, sformułowana w akcie końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w Helsinkach w 1974 r. (znajduje się ona również wśród postulatów Karty ONZ), uznaje za nienaruszalne wszystkie istniejące i uznane za międzynarodowe granice. W okresie 1990-1992 pod naciskiem krajów Wspólnoty Europejskiej i zgodnie z ich wizją, granice republikańskie w ramach federacji jugosłowiańskiej zostały uznane za międzynarodowe;

4. Z a s a d a r e a l i s t y c z n a przyjmuje za fakt dokonany fizyczne kontrolowanie określonego terytorium osiągnięte za pomocą środków militarnych. Na mocy tej zasady została stworzona większość współcześnie istniejących państw europejskich[6].

• • • • • •

[3] С. Романенко, *Типология процессов национального самоопределения. Общественные науки и современность*, 2/1999, s. 66.

[4] С. Удуърд. *Балканската трагедия: Хаосът и разрухата след края на Студената война*. Сиела, София 2002, s. 340.

[5] Cytowane sformułowanie można traktować jako skonkretyzowany postulat w ramach koncepcji o prawie narodów do samostanowienia.

[6] С. Удуърд, op. cit., s. 357.

ZASADY ETNOPOLITYCZNEJ I TERYTORIALNO-POLITYCZNEJ ORGANIZACJI KRÓLEWSKIEJ JUGOSŁAWII (1918-1941)

Pierwsza Jugosławia pojawiła się na mapie politycznej 1 grudnia 1918 r. pod nazwą Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Jednoczyła trzy bliskie w aspekcie etnolingwistycznym narody południowosłowiańskie, jednak z ukształtowaną historyczno-geograficzną, religijną, mentalną oraz gospodarczą odrębnością. Elity polityczne trzech państwotwórczych narodów pomimo tego, że postawy ich różnych ugrupowań nie wykazywały pełnej jedności priorytetów, opowiedziały się za połączeniem we wspólnym państwie. Uważano wówczas, iż zjednoczone narody będą mogły przeciwstawiać się niemieckiemu, węgierskiemu czy też włoskiemu naciskowi. W tym odcinku historycznym, z drugiej strony, utworzenie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców zbiegło się z geostrategicznym interesem zwycięzców I wojny światowej, szczególnie Francji, która wynagrodziła swojego serbskiego sojusznika znacznymi nabytkami terytorialnymi.

Zjednoczone państwo Słowian Południowych obejmowało obszar 247 542 km², było zamieszkiwane przez 11,9 mln obywateli (1921 r.)[7]. W jego skład terytorialny włączono ziemie należące do 1918 r. do Serbii (Serbia właściwa, a także z lat 1912-1913 r. – Kosowo i Metohija, Sandżak i Macedonia Wardarska); Czarnogórę; obszary znajdujące się do 1918 r. pod zwierzchnictwem Austro-Węgier – część Banatu, Baczki, Baranji, Sremu, Sławonii, Chorwacji, Dalmacji, Bośni i Hercegowiny, ziemie słoweńskie; 1500 km² z Bułgarii Zachodniej, zaanektowane w 1919 r. Niektóre sporne przygraniczne terytoria, które nie były ziemiami etnicznymi Serbów, Chorwatów lub Słoweńców, inkorporowano do nowo powstałego państwa na gruncie zasady realistycznej. Zasadę demokratyczną zastosowano w 1920 r. w Karyntii Południowej (jej północną część oddano Austrii), etnicznie pomieszanego obszaru składającego się z ludności niemieckiej i słoweńskiej. W przeprowadzonym plebiscycie 59,1% głosujących opowiedziało się za tym aby obszar ten, liczący 2,1 tys. km², przyłączył się do nowo powstałej Republiki Austrii[8].

Popularna na przełomie XIX-XX w. w środowiskach politycznych i intelektualnych koncepcja głosiła, iż Serbowie, Chorwaci i Słoweńcy to trzy plemiona tworzące jeden naród jugosłowiański. Nieco odmienna wersja jugosłowiaństwa zakładała, że są to bliskie sobie narodowości, które w postępującym biegu historii zjednoczą się w monolityczną strukturę narodową. W tym duchu Pierwsza Konstytucja ustaliła: „Język urzędowy Królestwa to serbsko-chorwacko-słoweński"[9]. W przeprowadzonym w 1921 r. spisie ludności obywatele państwa mieli możliwość określenia jedynie swej przynależności językowej. W komentarzu do publikacji wyników spisu powszechnego zanotowano następujące uzasadnienie stosowania powyżej wspomnianego podejścia metodologicznego: „Jak w przypadku większości spisów w kraju i za granicą" podstawowe kryterium określające przynależność etniczną stanowi „język ojczysty, czyli narodowość"[10]. Wywnioskowano, że „przeważająca większość, czyli 82,9% ludności, uważa język serbsko-chorwacko-słoweński za język ojczysty. Na tej podstawie można stwierdzić, że Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców to państwo homogeniczne pod względem narodowym"[11].

• • • • • •

7 В. Стругар, *Југословенска држава 1918-1998/* Југословенска држава 1918-1998. Зборник радова са научног скупа. Институт за савремену истроију, Београд 1999, s. 28.

8 Więcej na ten temat: Ј. Цвијић, *Корушки плебисцит. Македонски Словени*. Сабрана дела, књига 3 (том 1). Говори и чланци. Треће издање. САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства. Београд 2000, s. 331-335.

9 *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, art. 3, 28.06.1921.

10 С. Радовановић, *Етничка структура Краљевине Југославије у контексту националне политике југословенства*. Демографија, 4/2007, s. 130-131.

11 Ibidem, s. 131.

Istniały dwie główne koncepcje ustalenia wewnętrznej struktury i hierarchii państwa Słowian Południowych: „centralistyczna, unitarna (jej rzecznikiem był monarcha, opowiadały się też za nią partie serbskie) i federalistyczna (najbardziej zdecydowanie opowiadały się za nią partie chorwackie, miała jednak licznych zwolenników także wśród innych, poza Serbami, narodów)"[12]. W Królewskiej Jugosławii rozwój etnopolityczny i terytorialno-polityczny opierał się wyłącznie na koncepcji centralistycznej. Do kwietnia 1922 r. obowiązywał podział Królestwa na 7 krain, których zasięg, jak stwierdza S. Radovanović (2007), „w znacznym stopniu pokrywał się z historyczno-geograficznymi i polityczno-geograficznymi jednostkami wyodrębnionymi we wcześniejszych okresach historii". Były nimi:

– Serbia z dwiema prowincjami (Północna Serbia, z północnymi granicami Sawą i Dunajem;
– Południowa Serbia, obejmująca Sandżak, Kosowo, Metohię i Macedonię Wardarską);
– Czarnogóra;
– Bośnia i Hercegowina;
– Dalmacja;
– Chorwacja, Sławonia, Srem i Medżumurije;
– Słowenia (z obszarem Prekomurija);
– Banat, Baczka i Baranja[13].

Po krótkim czasie przeprowadzono jednak reformę administracyjną, której decyzje obowiązywały w okresie od kwietnia 1922 do 1931 r. Terytorium Jugosławii podzielono na 33 tzw. *oblasti* (obwody), obejmujące mniejsze okręgi, *srezove* (hrabstwa) i *opštine* (gminy). Oficjalnie rozgraniczenie obwodów zrealizowano z uwzględnianiem cech „przyrodniczych, społecznych i ekonomicznych"[14].

Zgodnie z nowo przyjętą Konstytucją Królestwa Jugosławii z 1931 r. dotychczasowa organizacja terytorialno-administracyjna uległa fundamentalnym korektom. Podział Królestwa zreformowano i zastąpiono nowym, uwzględniającym wyłącznie kryterium hydrograficzne. Jak dobrze wiadomo, podział na jednostki administracyjne należy do klasycznych narzędzi politycznych mających na celu dezintegrowanie obszaru zamieszkanego przez daną grupą etniczną i, jeśli się to uda – jej stopniową asymilację. Na tym gruncie wyodrębniono 9 „banowin": Drawska (z centrum Lubljaną), Sawska (Zagrzeb), Wrbaska (Banja Luka), Primorska (Split), Drinska (Sarajewo), Zetska (Cetinje), Dunajska (Nowy Sad), Morawska (Nisz), Wardarska (Skopie) oraz miasto Belgrad[15]. Nowa siatka regionów miała niewiele wspólnego z terytorialnym rozmieszczeniem grup etnicznych oraz z obiektywnie ukształtowanymi regionami historycznymi. Na przykład, Wrbaska banowina obejmowała część Bośni i Hercegowiny oraz Południowo-Zachodniej Serbii, Zetska – część dzisiejszej Czarnogóry, Chorwacji, Serbii i Kosowa. Czynnik narodowościowy, pod presją wzrastających politycznych żądań partii chorwackich, uwzględniono w życiu wewnętrznym Królestwa dopiero w 1939 r. Stworzono Chorwacką banowinę poprzez przyłączenie Sawskiej i Primorskiej banowiny, części Dunajskiej, Wrbaskiej i Drińskiej oraz rejon Dubrownika z Zetskiej.

Na drodze ku jugosłowiańskiej jedności politycznej stanęły wewnętrzne reformy polityczne, zmiana konstytucji w 1929 r., w tym nowy podział administracyjno-terytorialny, skierowany na wzmocnienie władzy centralnej oraz terytorialnej i narodowościowej ho-

• • • • • •

[12] M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej: dzieje konfliktów i idei*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 437.
[13] С. Радовановић, op. cit., s. 134.
[14] *Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, art. 95, 28.06.1921.
[15] *Ustav Kraljevine Jugoslavije 1931*, art. 83.

mogenizacji państwa. W tym roku Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców przyjęło nową nazwę – Królestwo Jugosławii. Jak wskazują podziały administracyjno-terytorialne, fakt wieloetniczności kraju ewidentnie był ignorowany nie tylko w jego organizacji etnopolitycznej i polityczno-terytorialnej, ale również w ogólnej postawie kręgów rządzących w stosunku do sfery narodowościowej. Był to jeden z głównych czynników, wraz ze zróżnicowaniami gospodarczo-społecznymi i nierównomiernym udziałem wszystkich grup etnicznym w zarządzaniu państwem, prowokujących wyłonienie się tendencji separatystycznych i decentralistycznych.

Porównując z dzisiejszą perspektywą dzieje Królewskiej i Socjalistycznej Jugosławii, należy zauważyć wyraźny brak konsekwencji i kontynuacji w polityce narodowościowej. Oprócz trzech narodów państwotwórczych, kraj był zamieszkiwany przez inne wspólnoty słowiańskie (Bułgarzy, Słowacy, Czesi, Rusini) oraz wspólnoty o odmiennym rodowodzie etnicznym i lingwistycznym, tj. Węgrzy, Albańczycy, Turcy, Włosi, Niemcy, Rumuni, Romowie i inni. W omawianym okresie Macedończycy, Bośniaccy Muzułmanie czy też Czarnogórcy w ogóle nie są brani pod uwagę w stosunkach etnopolitycznych, nie są również traktowani jako osobne kategorie w spisach ludności. Kwestia, czy przed II wojną światową powyżej wspomniane trzy grupy istniały jako zjawiska o odrębnym charakterze narodowościowym, pozostaje wciąż dyskusyjna. Ludność Bośni i Hercegowiny, na obszarze będącym w centrum historycznych aspiracji Serbów i Chorwatów, uważano, przynajmniej oficjalnie, za odłam narodu serbsko-chorwackiego wyznającego prawosławie, katolicyzm lub islam. Innym istotnym wewnętrznym i międzynarodowym problemem była kwestia etnopolityczna w Macedonii Wardarskiej. W polityce serbskiej i jugosłowiańskiej Macedonię uważano za „Południową Serbię". Mówiono, że jej ludność to „słowiańska masa" nieposiadająca „historyczno-narodowej świadomości"[16], natomiast w statystykach zaliczano ją automatycznie do narodowości serbskiej (serbsko-chorwackiej). Zgodnie z oryginalnymi źródłami z tamtego okresu, słowiańskojęzyczna ludność Macedonii tradycyjnie była nazywana bułgarską[17]; polityczne i zbrojne walki o wyzwolenie Macedonii spod rządów osmańskich (1878-1913) organizowane były przeważnie przez ludzi nazywających siebie Bułgarami. U schyłku XIX w. odsetek Macedońskich Bułgarów wynosił około 52%[18], ale w państwie jugosłowiańskim przejawy ich afirmacji narodowej prześladowano i karano. Pozostałe duże grupy narodowościowe Macedonii tworzyli Macedońscy Grecy, Macedońscy Turcy, Macedońscy Albańczycy itd. Pierwsze ideowe przebłyski sugerujące istnienie odrębnej macedońskiej tożsamości dopiero zaczęły się pojawiać wśród nielicznych intelektualistów.

Wspomniane powyżej okoliczności, jak też koncentracja władzy politycznej i gospodarczej w rękach serbskiej dynastii Karadziordziević, reprezentująca najliczniejszy element narodowy, zaostrzyły działalność ruchów nacjonalistycznych i regionalnych. Najsilniej rozwinął się ruch Chorwatów. W ujęciu Franja Tudżmana, „Naród ten nie pogodził się z tym

• • • • • •

16 J. Цвијић, *Македонски Словени*. Сабрана дела, књига 3 (том 1). Говори и чланци. Треће издање. САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000, s. 153.

17 W swoich pracach wpływowy serbski naukowiec J. Cvijić (1865-1927) tłumaczył powszechnie rozprzestrzeniony bułgarski etnonim w Macedonii w skrajnie zideologizowany sposób: „Bułgarski etnonim, jakim macedońscy Słowianie z reguły się określają, nie jest nazwą etnograficzną…"; „Zagraniczne, niemieckie, francuskie, angielskie i inne mapy etnograficzne Macedonii nie są mapami etnograficznymi ani lingwistycznymi, są natomiast wykonane w wyniku nieprawidłowego zrozumienia nazwy Bułgar, którą to nazwą Słowianie Macedońscy często siebie określają"; „Wyraz *bułgarski* oznacza przede wszystkim prosty sposób życia, mówienia i myślenia". Zob.: J. Цвијић, *Неколико проматрања о етнографији Македонских Словена*. Сабрана дела, књига 4 (том 1). Антропогеографски и етнографски списи, Треће издање. САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000, s. 244-251.

18 В. Кънчов, *Македония. Етнография и статистика*. Държавна печатница, София 1900.

faktem, że w nowym wspólnym państwie dysponuje mniejszymi prawami w porównaniu do Austro-Węgier, a także tym, że nie chciał stracić wszystkich oznak swej oryginalności narodowej i państwowej, które zdołał zachować w ciągu swej wielowiekowej historii"[19]. Najbardziej dramatyczny moment w stosunkach etnopolitycznych Pierwszej Jugosławii nastąpił podczas wizyty króla Aleksandra I Karadziordzievicia (1888-1934), z pochodzenia Serba, w Marsylii w 1934 r. Władca zginął w zamachu zorganizowanym przez członków chorwackiej organizacji Ustasza oraz (pro)bułgarskie ugrupowanie WMRO[20].

Królewską Jugosławię zlikwidowano, a jej terytorium rozdzielono w 1941 r. pod naciskiem ekspansji niemieckiego i włoskiego faszyzmu oraz ich państw sojuszniczych z Europy Południowo-Wschodniej i Środkowej. Wewnętrzne siły nacjonalistyczne (chorwackie, albańskie, węgierskie) wykorzystały sytuację dla realizacji swoich terytorialno-politycznych planów. Proklamowano prohitlerowskie Niezależne Państwo Chorwackie na terytorium wynoszącym 115 tys. km². Pozostałe części Jugosławii podległy niemieckiej, włoskiej, albańskiej, bułgarskiej i węgierskiej okupacji. Zespolenie kilku czynników – chęć rozliczenia się ze starym reżimem, antagonizmy między obozami monarchistycznymi a komunistycznymi, między poszczególnymi narodowościami, walka z okupantem niemieckim, – stworzyło wyjątkowo złożoną sytuację na terenie przedwojennej Jugosławii. Pod wieloma względami antagonizmy etniczne i obustronna fizyczna likwidacja między narodami Jugosławii (Serbowie–Chorwaci, Serbowie–Albańczycy) były bardziej brutalne i przyniosły gorsze skutki demograficzne niż wojny na początku lat 90.

Reasumując, etniczne i narodotwórcze procesy w Pierwszej Jugosławii przebiegały w warunkach scentralizowanej polityki. Za elementy państwotwórcze uznawano jedynie „narody–założycieli" Królestwa – Serbów, Chorwatów i Słoweńców. Procesy samoidentyfikacji szeregu innych wspólnot tłumiono rozmaitymi środkami, mającymi zagwarantować nierozerwalną jedność państwa i narodu. W terytorialno-administracyjnej organizacji państwa nie uwzględniano czynnika etnicznego. Tym samym specyfika Pierwszej Jugosławii różni się w sposób fundamentalny od filozofii ustroju etnopolitycznego i terytorialno -administracyjnego przyszłej Federacji Jugosłowiańskiej.

EWOLUCJA ZASAD ETNOPOLITYCZNEJ I TERYTORIALNO-POLITYCZNEJ ORGANIZACJI PAŃSTWA W SOCJALISTYCZNEJ JUGOSŁAWII (1945-1991)

Filary etnopolitycznej i terytorialno-politycznej organizacji powojennej Jugosławii ugruntowano podczas Drugiej Rady jugosłowiańskich antyfaszystów w miejscowości Jajce 29 listopada 1943 r. Na tym spotkaniu zatwierdzono wspólny dokument oraz ustalono w nim, że „w celu realizacji zasady suwerenności narodów Jugosławii, aby Jugosławia stała się prawdziwą ojczyzną wszystkich swoich narodów i aby nigdy więcej nie została zdominowana przez jakiekolwiek ugrupowanie polityczne, będzie budowana na zasadzie federacyjnej, która zapewni równoprawność Serbom, Chorwatom, Słoweńcom, Macedończykom i Czarnogórcom, a mianowicie narodom Serbii, Chorwacji, Słowenii, Macedonii, Czarnogóry oraz Bośni i Hercegowiny"[21]. W cytowanym powyżej historycz-

[19] Ф. Туджман, *Историческата съдба на народите: избрани трудове*. Акад. Изд. Проф.Марин Дринов, София 1997, s. 311.

[20] Wewnętrzna macedońska rewolucyjna organizacja.

[21] *Одлука Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије о изградњи Југославије на федеративном принципу*. Јајце, 29.новембар 1943.

nym dokumencie znajdują się polityczno-prawne i ideologiczne podstawy wyłonienia się narodu macedońskiego i czarnogórskiego, choć procesy etnogenetyczne oraz wykrystalizowanie się ich profilu tożsamościowego trwało przez następne dziesięciolecia. Za odrębny naród wciąż jednak nie uznawano Muzułmanów Bośniackich[22].

Odrodzone zjednoczone państwo przyjęło 29 listopada 1945 r. nazwę Federacyjna Ludowa Republika Jugosławii, zmieniając 7 kwietnia 1963 r. swą nazwę na Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii. Traktowanie Jugosławii jako państwa sojuszniczego bloku antyhitlerowskiego było konsekwencją uznania historycznej roli ruchu oporu i działalności partyzantki komunistycznej pod przywództwem J.B. Tity (1892-1980). Terytorium kraju poszerzyło się do 255 804 km². W skład Republiki Chorwackiej weszły półwysep Istria, Rijeka, Zadar i Lastowo. Na korzyść Jugosławii przeprowadzono jeszcze kilka drobnych korekt granicy z Włochami. W 1955 r. do Republiki Słoweńskiej przyłączono okolice Kopra i Buja.

Nowy wewnętrzny ustrój polityczny został utrwalony na podstawie etnoterytorialnego podziału federacji na 6 republik. „Zarówno w ZSRR, jak i w Socjalistycznej Jugosławii po II wojnie światowej stwarzanie narodowości było związane z zapewnieniem odrębności terytorialno-politycznej. Do każdej republiki należał jeden „naród konstytucyjny"[23]. Narody jugosłowiańskie otrzymały szeroki zakres politycznej, gospodarczej i kulturowej suwerenności. Wybór formy federacyjnej, o wiele bardziej adekwatnej do sprawnego funkcjonowania wielonarodowego państwa, miał dać integralność terytorialną i wewnętrzną stabilność w funkcjonowaniu federacji. W odniesieniu do administracyjnego *sensu stricte* podejścia podziału terytorium Królewskiej Jugosławii, obszary republik federacyjnych i ich granice w znacznej mierze wytyczono na podstawie ukształtowanych regionów historycznych. W bardziej subiektywny sposób ustalono granice między Chorwacją a Serbią w Slawonii, Serbią a Czarnogórą (które podzieliły między sobą Sandżak), Czarnogórą a Chorwacją, Chorwacją a Bośnią i Hercegowiną. Na późniejszych etapach decyzje te skutkowały różnymi sporami i konfliktami. Do dzisiaj, na przykład, trwa słoweńsko-chorwacki spór o terytorialne rozgraniczenie Zatoki Pyrańskiej.

Poza wyodrębnieniem Macedończyków, Czarnogórców i Muzułmanów Bośniackich jako osobnych narodów, w Drugiej Jugosławii poprzez politykę narodowościową osiągnięto jeszcze kilka ważnych rezultatów. Za odrębne narodowości proklamowano niektóre grupy etnograficzne, tj. Bunjewcy, Szokci, Gorani, Egipcjanie, zamieszkujące przeważnie obszary Serbii, Macedonii i Kosowa. Krytycy mieli powody żeby określić tę politykę jako „inżynierię etniczną". W pewnym stopniu taki stan rzeczy wynikał z ideologii i strategicznej linii zbilansowanego rozwoju terytorialno-politycznego Jugosławii, zapewniając większą lojalność ludności wobec władz centralnych oraz pozytywny wizerunek kraju na arenie międzynarodowej.

W komunistycznej Jugosławii oficjalnie rezygnuje się z idei o „Południowych Serbach". Z powodu wprowadzenia w życie ustaleń komunistycznej Międzynarodówki w sprawie macedońskiej z lat międzywojennych, w stanowisku wobec Macedonii nastąpiły fundamentalne korekty. Uznano odrębny naród macedoński, opracowano macedoński język literacki, alfabet macedoński, „historię Macedończyków". W kolejnych dziesięcioleciach

• • • • • •

[22] W spisie ludności z 1948 r. Muzułmanie z Bośni i Hercegowiny mogli wybierać między kategoriami: Serb-Muzułmanin, Chorwat-Muzułmanin, Muzułmanin-niewyjaśniony. W 1961 r. deklarowali się oni jako „Muzułmanie" (w sensie przynależności etnicznej)", przy czym ta grupa obejmowała również osoby niewierzące, w 1971 r. – „Muzułmanie" jako jeden z narodów Jugosławii. Zob.: S. Mrdjen. *Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija*. „Stanovništvo", 1-4/2002, s. 79-86.

[23] Ibidem, s. 79.

doprowadziło to do wykrystalizowania się nowej świadomości narodowej[24]. Koncepcja macedonizmu w swym podłożu ideologicznym skupiła się na retoryce antybułgarskiej, w mniejszym stopniu – antygreckiej. Jednocześnie w socjalistycznej Macedonii nie uznano autonomii mniejszości albańskiej (13% ludności republiki w 1961 r., 21% w 1991 r.) ani statutu „narodu konstytucyjnego", co wynikało z ogólnej strategii niedopuszczania narodów nie-jugosłowiańskich na wysokie szczeble hierarchii politycznej.

Najbardziej znamienna transformacja w rozwoju etnopolitycznym dotknęła przedwojenną doktrynę „trzy plemiona – jeden naród". Prawa polityczne uzyskały jednak nie tyle narody jugosłowiańskie, ile 6 republik i 2 autonomiczne prowincje w granicach Serbii (Kosowo i Metohija oraz Wojwodina). Pomimo ustalenia, że każdy naród–założyciel socjalistycznej Jugosławii będzie posiadał własną republikę, sprawa okazała się o wiele bardziej złożona. Na podstawie historyczno-geograficznej i społeczno-gospodarczej odrębności, a nie wyłącznie na gruncie narodowościowym, oddzielono dwie autonomiczne prowincje w Serbii. Nawet i w tej społeczno-politycznej postaci, jak wskazuje F. Tudżman, „autonomia Kosowa i Wojwodiny oznaczała dla mniejszości albańskiej i węgierskiej duży postęp w porównaniu do ich praw przed II wojną światową"[25].

W Konstytucji Jugosławii ustalono, że jest ona „państwem polegającym na suwerenności narodu, na władzy i samorządzie klasy robotniczej i wszystkich ludzi pracy, a także że socjalistyczną samorządzącą się wspólnotą demokratyczną ludzi pracy i obywateli oraz równoprawnych narodów i narodowości"[26]. Z tych nie do końca przejrzystych założeń nadano (teoretycznie) „równoprawność polityczną" wszystkim narodom i narodowościom. Zasadę równoprawności zastosowano w zarządzaniu państwem, biorąc pod uwagę wyłącznie największe narody jugosłowiańskie. Jednocześnie w Konstytucji nie ma ustalonej reguły, iż Serbia to wyłącznie republika federacyjna Serbów, Chorwacja – Chorwatów, Macedonia – Macedończyków itd. J.F. Gossiuax (2004) stwierdza, iż wszystkie omawiane prawno-polityczne reguły stworzyły złożoną strukturę federacji oraz wprowadziły rozgraniczenie pomiędzy wymiarem terytorialnym a narodowościowym państwa. „Druga Jugosławia była jednocześnie federacją republik i federacją narodów (nacji). Dany obywatel mógł się czuć pełnoprawnym Serbem (Chorwatem lub Słoweńcem) i odwrotnie, niezależnie od tego, czy pochodzi z Republiki Serbii (odpowiednio Chorwacji czy Słowenii)"[27].

Poza hierarchią republikańską, struktury oraz procesy etnopolityczne i terytorialno-polityczne jeszcze bardziej komplikowało wprowadzenie typowo jugosłowiańskiej, eksterytorialnej kategorii *naród konstytucyjny*. „Oznacza to, że instytucje terytorialne nie były na tyle wystarczające, aby odzwierciedlić narodowościową rzeczywistość Federacji"[28]. W Bośni i Hercegowinie „narodami konstytucyjnymi" stali się Serbowie i Chorwaci. W 1971 r. ten sam status zdobyli Muzułmanie Bośniaccy. Podobne rozwiązanie gwarantowało traktowanie tych narodów jako równoprawnych w sensie politycznym i kulturowym. Ponieważ żaden z nich nie stanowił absolutnej większości demograficznej, nie traktowano ich jako mniejszości. W Chorwacji, poza Chorwatami, status „narodu konstytucyjnego" przysługiwał również Serbom. Według niektórych badaczy kwestii narodowościowej Jugosławii był to pewien kompromis zamiast przydzielenia Serbom terytorialnej autonomii w rejonach, gdzie reprezentują większość etnodemograficzną. Ewentualne nadanie polityczno-terytorialnej autonomii Serbom w Chorwacji utrudniało skomplikowane rozmiesz-

• • • • • •

[24] Ibidem.
[25] Ф. Туджман, op. cit., s. 292.
[26] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (1974).
[27] Ж.Ф. Госийо, op. cit., s. 127.
[28] Ibidem, s. 129.

czenie terytorialne Serbów, skupionych w kilku homogenicznych, aczkolwiek rozproszonych rejonach.

W retrospekcyjnym ujęciu M. Pavlovicia odrodzenie się po wojnie Jugosławii odpowiadało interesom Serbów, którzy „nie mieli przyczyn do niezadowolenia, ponieważ ich równoprawność była zagwarantowana, a nowe granice nie stanowiły żadnych przeszkód. Mówiąc wprost, Serbowie żyli w jednym państwie"[29]. W latach 70. i 80. Serbowie zaczęli dostrzegać niekorzystne skutki dla ich wspólnoty z powodu dotychczasowej terytorialno-politycznej organizacji państwa. Tłumaczenia serbskich działaczy zawierały uwagi wobec polityki kreowanej przez Chorwata J.B. Tity, który „rozdzielił" ich ojczyznę, ogłaszając dwie autonomiczne prowincje, co stanowiło jedyny przypadek wśród wieloetnicznych republik Jugosławii. Nie jest więc przypadkowe pojawienie się w Serbii w połowie lat 80. ultranacjonalistycznych haseł o rewizji granic między republikami i „naprawie błędów z epoki Tity"[30].

JEDNO TERYTORIUM – WIELE KONCEPCJI. REORGANIZACJA ŁADU ETNOPOLITYCZNGEO W REPUBLIKACH POSTJUGOSŁOWIAŃSKICH (1991-2008)

Procesy dezintegracyjne zaostrzyły się w wyniku niekorzystnych tendencji i problemów w funkcjonowaniu jugosłowiańskiej gospodarki, nasilania się dążeń do samodzielności republik i prowincji autonomicznych, upadku komunistycznej ideologii. Konfrontacja polityczna, pojawiając się w bardziej wyrazisty sposób najpierw w rozbieżnościach między elitami republik w kwestiach hierarchii zarządzania państwem, gospodarki i finansów, stopniowo pomieszała się z reaktywowanymi narodowymi i religijnymi tożsamościami. Pomimo rozpowszechniania świadomości jugosłowiańskiej (deklarowanej jako przynależność narodowa w spisach ludności aż po dzień dzisiejszy) konfrontacja na tle etnicznym, a nawet cywilizacyjnym, powróciła ponownie w słownictwie społecznym. Na początku lat 90. pojawiły się partie polityczne na bazie etnicznej. Analizując przyczyny wybuchu konfliktów, I. Rycerska (2003) stwierdziła: „Republiki i kraje autonomiczne, wbrew logice, silnie umacniały swoje atrybuty suwerenności i państwowości wewnątrz Jugosławii, a jednocześnie łatwo dawały się wykorzystać przez obcy kapitał. Obowiązywała logika, że zagrożeniem nie jest świat zewnętrzny, ale wrogami są narody zamieszkujące w tym samym państwie"[31].

Dążenia Słowenii i Chorwacji do secesji, następnie Bośni i Hercegowiny oraz Macedonii, zderzyły się z centralizmem Belgradu oraz separatyzmem Serbów w kilku republikach i napotykały na swej drodze trudności wynikające ze skomplikowanego składu etnicznego i struktury etnopolitycznej federacji. Na pierwszy plan wysunął się problem ustalenia uniwersalnych zasad etnopolitycznej i terytorialno-politycznej reorganizacji Jugosławii. W początkach rozłamu federacji w każdej republice stworzono złożone i wielopłaszczyznowe dyskursy etnopolityczne, terytorialno-polityczne i prawnomiędzynarodowe. Cztery republiki oraz Kosowscy Albańczycy zabiegający o niepodległość zorganizowały plebiscyty, podczas których ta część obywateli, reprezentująca interesy większości narodowej, stanowczo opowiedziała się za wyjściem z federacji. Na tej podstawie parlamenty repub-

[29] М. Павловић, *Југославија 1944-1981.*/ Југословенска држава 1918-1998. Зборник радова са научног скупа. Институт за савремену историју, Београд 1999, s. 759.
[30] С. Удуърд, op.cit., s. 200.
[31] I. Rycerska, *Rozpad Jugosławii. Przyczyny i przebieg*. Wyd. Akademii Świętokrzyskiej. Kielce 2003, s. 31.

likańskie proklamowały państwową niezależność. Wyjątek stanowiły Serbia i Czarnogóra, które w 1992 r. uformowały tzw. „ostateczną" Jugosławię, uznaną przez ONZ dopiero pod koniec 2000 r. Podobne rozwiązania wyglądałyby sprawiedliwie i nie napotykałyby na przeszkody, gdyby w granicach secesyjnych republik nie znajdowały się liczne i skonsolidowane grupy narodowościowe, mające odmienne plany co do swojej przyszłości. Plebiscyty przeprowadzili również z własnej inicjatywy wewnątrzrepublikańscy secesjoniści – Serbowie z Chorwacji, Serbowie, Muzułmanie i Chorwaci z Bośni i Hercegowinie, Albańczycy z Macedonii i Kosowie, Muzułmanie z Sandżaku w obwodu raszkiego w południowej Serbii. W rozpadającej się Jugosławii zderzyli się ze sobą zwolennicy sprzecznych koncepcji – co do utrzymani porządku konstytucyjnego Jugosławii, prawa do samostanowienia politycznego nowych mniejszości etnicznych, obrony statusu narodów konstytucyjnych, prawa republik do oddzielenia się od federacji w ustalonych granicach federacyjnych. Decydującą rolę odegrały jednak ustalenia Komisji Arbitralnej Wspólnoty Europejskiej. Opierając się na regule prawa międzynarodowego o ochronie integralności terytorialnej nowych państw oraz na regule zachowania *status quo*, Komisja Arbitralna uszanowała prawo republik do samostanowienia, powołując się na zasady o ochronie granic istniejących w chwili ogłoszenia niepodległości (*uti possidetis juris*). W ten sposób, komentuje D. Dimitrijević, wykorzystano poprzednio uznaną zasadę, służącą do rozgraniczenia państw po dekolonizacji Ameryki i Afryki. Z biegiem wydarzeń politycznych w latach 90., stała się ona uniwersalną regułą prawną zastosowaną w celu terytorialnej delimitacji nowych granic międzynarodowych na obszarze SFRJ[32].

Analizując z dzisiejszej perspektywy zdarzenia z początku lat 90., można stwierdzić, iż „najłatwiej" do swej suwerenności i do włączenia w życie międzynarodowe doszła S ł o w e n i a. Sprzyjające samodzielnemu rozwojowi republiki było nie tylko najbardziej wysunięte na zachód położenie geograficzne, ale również stosunkowo homogeniczny skład etniczny oraz terytorialna zwartość słoweńskiego obszaru etnicznego. Słowenia była zatem najbardziej zbliżona do idealnego modelu „jeden naród – jedno terytorium – jedno państwo". Ten stan rzeczy nie wyklucza jednak występowania pewnych napięć w kwestii narodowościowej suwerennej Słowenii, a polityka w tej dziedzinie nie opiera się na zbyt przejrzystych zasadach. Ludność węgierska (0,3% w 2002 r.) i włoska (0,11%) ma przyznane prawo do aktywnego udziału w życiu politycznym i instytucjonalnym. Wynika to z faktu, że w Słowenii obie grupy traktowane są jako „grupy autochtoniczne". W Konstytucji Słowenii zdefiniowane jest prawo używania języka węgierskiego i włoskiego jako języków urzędowych na poziomie lokalnym[33]. Jednocześnie o wiele liczniejszym Serbom (prawie 2% ludności, których część osiedliła się w regionie Białej Krajny w XVI w.) i Chorwatom (1,8%) takie prawa nie przysługują, ponieważ są oni uważani za „grupy imigrantów".

Z powodu zaostrzenia sporów politycznych i terytorialnych, między Serbami i Chorwatami doszło do długotrwałych walk politycznych, propagandowych i zbrojnych w zachodniej i wschodniej Sławonii, Lice, Kordunie, Dalmacji. Na późniejszym etapie rywalizacja obu wspólnot została przeniesiona na teren Bośni i Hercegowiny. W nowej chorwackiej Konstytucji z 1990 r. Serbowie stali się „mniejszością narodową, bez podstawowych praw tj. prawo do używania języka, rozwoju sytemu szkolnego, utrzymania wsparcia w rozwoju kultury i własnych instytucji, wydania materiałów informacyjnych"[34].

• • • • • •

[32] D. Dimitrijević, *Međunarodno razgraničenje Srbije i Hrvatske na Dunavu / Srbija u savremenom geostrateškom okruženju. Zbornik radova sa međunarodne konferencije.* Beograd 2010, s. 50-51.

[33] *Constitution of the Republic of Slovenia*, 23.12.1991, art. 11.

[34] Р. Гњато, *Неки аспекти геополитичких проблема држава насталих на геопростору бивше Југославије/* Први конгрес српских географа. Зборник радова. Београд 2007, s. 140.

Nowe władze C h o r w a c j i, po proklamowaniu swojej niepodległości, patrzyły na ruch Serbów w Krainie jako na główne zagrożenie dla terytorialnej integralności Chorwacji w granicach ustalonych po II wojnie światowej. Rząd w Zagrzebu traktował Serbów jako powstańców łamiących ład konstytucyjny suwerennej Chorwacji. Serbowie zaś twierdzili, że nie uznają takiego rządu, ponieważ znajdują się na terytorium Jugosławii, podkreślając tym samym, iż jako ludności autochtonicznej przysługuje im prawo historyczne, a także demokratyczne prawo do samostanowienia. Logika Serbów opierała się na tym, że jeśli Słowenia i Chorwacja mają prawo do demokratycznej secesji z federacji, to chorwaccy Serbowie, jako jeden z dwóch narodów konstytucyjnych do 1990 r., korzystają również z tego prawa, w czym ich popierał rząd Jugosławii w Belgradzie. Obywatele serbscy głosowali za utworzeniem niezależnej Republiki Serbskiej Krainy z centrum Knin podczas organizowanego z własnej inicjatywy plebiscytu w 1991 r. Republika ta obejmowała 14,2 tys. km² terytorium i 433 tys. mieszkańców, z których 91% to Serbowie[35].

W nowo powstałej sytuacji dla Zagrzebia istotne znaczenie miało jak najszybsze międzynarodowe zaakceptowanie ich aspiracji. Przyznanie ze strony krajów Wspólnoty Europejskiej niepodległości Republice Chorwacji (wraz ze Słowenią) nastąpiło w styczniu 1992 r., a ze strony USA – w kwietniu 1992 r. Dzięki wsparciu dyplomatycznym liczących się w ówczesnych stosunkach międzynarodowych sił przyspieszono proces wycofywania wojsk Jugosłowiańskiej Armii Narodowej (JNA) z większej części terytorium Chorwacji oraz ze Słowenii. Jednocześnie Serbska Kraina została pod rządami serbskich autonomistów. Jak wspomniano, atmosfera ówczesnych stosunków międzynarodowych miała niezwykle istotny wpływ na przebieg terytorialno-politycznej reorganizacji Jugosławii. W tej sprawie stanowiska sił europejskich były początkowo niezdecydowane, stopniowo jednak zaczęto szanować i wspierać zamiary Chorwatów i Słoweńców. Według panującego stereotypu, ponieważ oba narody „w sposób naturalny" należały do „systemu liberalno-demokratycznych wartości europejskich", miały prawo do odłączenia się od „autorytarnej i komunistycznej Jugosławii", którą wówczas przedstawiano jako anachroniczny twór zdominowany przez „wschodnich" i „mniej europejskich" w sensie cywilizacyjnym Serbów. W burzliwiej pierwszej połowie lat 90. mało kto w Europie zwracał uwagę na przestrzeganie konstytucyjnych praw Serbów w Chorwacji. Odbierano ich jako obcych okupantów ziem należących do suwerennego państwa jednonarodowego, w którym mimo to reprezentowali 12% jego ludności. Przed dylematem stanęła Jugosłowiańska Armia Narodowa, która zgodnie z konstytucją musiała bronić jedności terytorialnej państwa. Jednocześnie napady JNA na Wukowar, Dubrownik, Zagrzeb, Daruwar i inne chorwackie miasta w pierwszej fazie wojny skompromitowały nie tylko politykę centralnego rządu jugosłowiańskiego, ale także oddziaływały na formowanie się negatywnego wizerunku Serbów. Likwidacji Republiki Serbskiej Krainy w 1995 r. przez armię chorwacką towarzyszył exodus ponad 250 tys. Serbów. W ocenie strony serbskiej było to „przymusowe wypędzenie cywilów z użyciem siły", natomiast w ocenie chorwackiej – ich „dobrowolne przesiedlenie się". Dzień odzyskania Knina, 5 sierpnia, stał się Świętem Narodowym Chorwacji – Dzień Zwycięstwa w Wojnie Ojczyźnianej. W konsekwencji tych dramatycznych zdarzeń jeszcze bardziej zaostrzyła się wrogość w świadomości historycznej dwóch najliczniejszych narodów Jugosławii. Można więc powiedzieć, że XIX- i XX-wiecznym marzeniom o ponadnarodowej jugosłowiańskiej jedności położono ostateczny kres, przynajmniej na dłuższy okres. Serbska wspólnota etniczna, której liczebność zmalała o 2/3, straciła na swoim znaczeniu w wewnętrznej geopolityce Chorwacji.

• • • • • •

[35] M. Mitrović, *Etničko čišćenje kao strategija država na prostoru bivše SFRJ*. Tokovi istorije, 1-2/2005, s. 197.

Jugosłowiański węzeł etnopolityczny był najbardziej zawikłany w Bośni i Hercegowinie. Na tym obszarze zderzyły się ze sobą interesy Serbów, Chorwatów i Muzułmanów (którzy od 1991 r. zaczęli nazywać siebie Bośniakami). Kwestia przynależności politycznej Bośni i Hercegowiny od dawna odgrywała znaczną rolę w walkach o geostrategiczną przewagę na Bałkanach. „Utworzenie po wojnie wieloetnicznej Republiki Bośni i Hercegowiny miało na celu stworzenie strefy buforowej między Serbami i Chorwatami, która uniemożliwiłaby zbudowanie »Wielkiej Serbii« bądź »Wielkiej Chorwacji«, zaznacza P. Eberhardt[36]. Trzeba jednak pamiętać, że do wybuchu wojny, pomimo różnic religijnych, trzy grupy etniczne łączyło wiele wspólnych cech regionalno-kulturowych i mentalno-psychologicznych, rozpoznawalnych na terenie całej Jugosławii. Obiektywnie istniejące wspólne cechy ponadreligijne i ponadetniczne odesłano na drugi plan. Zaostrzenie się antagonizmów polityczno-terytorialnych przyspieszyło etniczną dywergencję oraz odradzanie się tradycyjnych tożsamości religijnych w wyniku rozpadu ateistycznego państwa.

Skuteczna i pokojowa terytorialno-polityczna reorganizacja Bośni i Hercegowiny nie powiodła się z powodu dwóch fundamentalnych przyczyn:

1. Brak wyraźnej terytorialnej odrębności w rozmieszczeniu grup etnicznych. Odnosiło się to do jednostek terytorialno-administracyjnych, do miejskich i wiejskich miejscowości. W odróżnieniu od innych wielonarodowych państw i regionów świata, w miejscowych osiedlach nie istniała segregacja według etniczności;

2. Status Serbów, Chorwatów i Muzułmanów jako równoprawnych narodów konstytucyjnych w jugosłowiańskiej Republice Bośni i Hercegowiny. S. Woodward (2002) przypomina, iż w ramach federacji sprzeczne pretensje poszczególnych narodów rozwiązywano za pomocą praw konstytucyjnych. Po jej rozpadzie polityka nacjonalistyczna „zaprzeczyła tym prawom i dążyła do rozwiązywania sporów odnoszących się do obszarów i ich granic przez zastosowanie środków militarnych… Czystki etniczne miały na celu zachowanie danego terytorium »do korzystania« tylko przez jedną narodowość"[37].

W złożonej i dynamicznie zmieniającej się sytuacji, w której brakowało kompromisów każdej z trzech stron etnopolitycznych, niemożliwe stało się osiągnięcie wspólnej koncepcji dotyczącej przyszłości republiki[38]. Plany pokojowe proponowane przez ONZ czy też Wspólnotę Europejską były odrzucane przez różne strony konfliktu. Najpopularniejszy plan pokojowy, znany jako *Plan Vance'a-Owena*, proponował kantonizację terytorium Bośni i Hercegowiny i stworzenie federacji z sektorem serbskim, chorwackim i muzułmańskim. Jak dowodzi S. Mrduljaš, Serbowie kategorycznie sprzeciwiali się niezależności tej republiki, dążąc tym samym do podziału Bośni i Hercegowiny na bazie etnicznej. Chorwaci popierali samodzielność i jedność terytorialną Bośni i Hercegowiny, ale pod warunkiem, że będzie ona zbudowana jako (kon)federacyjne państwo, składające się z terytorialno-samorządowych jednostek każdego z trzech narodów. Polityka Muzułmanów Bośnia-

• • • • • •

[36] P. Eberhardt, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 304.

[37] С. Удуърд, op. cit., s. 296.

[38] Posłowie z partii chorwackiej i muzułmańskiej głosowali w parlamencie Bośni i Hercegowiny za niepodległością 15 października 1991 r. Nieobecność posłów Serbskiej Partii Demokratycznej sprawiła, iż suwerenność republiki przyjęto w obecności 59,6% ich ogólnej liczby, co było mniej niż niezbędne minimum 2/3 wszystkich głosów. Poza tym 9 stycznia 1992 r. Serbowie proklamowali nową Republikę Serbską Bośni i Hercegowiny. W wojennej fazie konfliktu w Bośni i Hercegowinie samoogłoszono również kolejne monoetniczne nieuznane państwa: Chorwacka Republika Herceg-Bośnia z centrum Mostarem (28 sierpnia 1993 r.); miniaturowa muzułmańska Autonomiczna Prowincja Bośni Zachodniej z centrum Velika Kladuša (1993-1995) utworzona przez siły przeciwstawiające się władzy Izetbegovicia w Sarajewie.

ckich była skierowana ku państwowej samodzielności Bośni i Hercegowiny i jej transformacji od republiki z trzema równoprawnymi narodami w twór unitarny[39].

Brak porozumienia między walczącymi ugrupowaniami skutkował nie tylko wewnętrzną niestabilnością republiki, ale i brakiem legitymizowanych władz uznanych za partnerów na arenie międzynarodowej. Po skompromitowaniu się sił pokojowych ONZ, szczególnie po masakrze Muzułmanów w Srebrenicy w lipcu 1995 r., po bombardowaniu pozycji bośniackich Serbów przez Pakt Północnoatlantycki przerwano działania militarne. Rozwiązanie konfliktu wojennego w Bośni i Hercegowinie nastąpiło po decydującym zaangażowaniu amerykańskiej dyplomacji, która trzymała pewien taktyczny dystans wobec zachodzących w 1990-1992 r. transformacji na obszarze Jugosławii. Zasada samoidentyfikacji politycznej mogła być zastosowana dopiero po zawieszeniu broni, gdy już osiągnięto większe pokrewieństwo między strukturami etnicznymi, terytorialnymi i politycznymi. Uformowanie się narodowościowo homogenicznych stref w Bośni i Hercegowinie było niestety skutkiem brutalnych walk i pochłonęło około 100 tys. ludzkich ofiar. Za pośrednictwem amerykańskim podpisano daytonowską Umowę (grudzień 1995 r.), na mocy której stworzono Federację Bośni i Hercegowiny składającą się z Federacji Muzułmańsko-Chorwackiej i Republiki Serbskiej (w stosunku terytorialnym 51:49) oraz *dystrykt* Brczko. Bośnia i Hercegowina odrodziła się jako państwo składające się z trzech równoprawnych narodów konstytucyjnych. Pomimo przerwania bratobójczej wojny pojawiło się wiele krytyk i wobec umowy z Dayton, ponieważ nie stworzono skutecznych i dalekowzrocznych mechanizmów i perspektyw dla koegzystencji trzech wspólnot. S. Romanenko (1996) podkreśla: „Znów odradzają się zasady, według których stworzono jugosłowiańską federację – narodowość uznaje się za podmiot prawa państwowego, stosunków politycznych i właściciela terytorium. W działaniu organów władzy federacyjnej ponownie wprowadzono zasady rotacji według przynależności narodowej". Zgodnie z prognozą tego autora, która na razie okazuje się prognozą trafną, w przyszłości „wciąż będzie brakowało ekonomicznego zainteresowania do współżycia trzech narodów, nie pojawi się podstawa do stworzenia wieloetnicznej wspólnoty obywatelskiej, zachowa się również konfliktowa świadomość i konfliktowa kultura polityczna"[40].

W latach 90. bezpośrednie konflikty zbrojne ominęły R e p u b l i k ę M a c e d o n i i. Podobnie jak w Słowenii i Chorwacji większość obywateli republiki głosowała za odłączeniem się od federacji podczas plebiscytu zorganizowanego 8 września 1991 r. Ta jugosłowiańska republika napotykała na swej drodze liczne problemy w politycznej i narodowej samoidentyfikacji, w uznaniu międzynarodowym oraz narastających autonomicznych pretensjach Albańczyków. W 2001 r. doszło do otwartego konfliktu zbrojnego między albańskimi bojownikami a macedońską armią. Żeby złagodzić sytuację i zabezpieczyć się przed nowymi zagrożeniami, władze w Skopie zgodziły się na pewne ustępstwa. Pomimo tego, że nie otrzymali terytorialnej autonomii, Albańczycy, tak jak Turcy, Wołosi i Romowie, podnieśli swój status i powiększyli swą rolę w rozwoju społeczno-politycznym Macedonii. Zgodnie z poprawkami konstytucyjnymi z 2001 r. w jednostkach lokalnego samorządu, w których nie-macedońskie narodowości stanowią ponad 20%, oprócz języka macedońskiego i pisma cyrylickiego, za języki urzędowe uważa się również języki pozostałych narodowości[41]. W okresie państwowej suwerenności prowadzi się aktywną politykę histo-

• • • • • •

[39] S. Mrduljaš, *Veličina etničkih prostora u Bosni i Hercegovini (1991.) i njihova podjela po Daytonskome mirovnom ugovoru (1995.)*. Politička misao, 3-4/2008, s. 223.

[40] С. Романенко, *Историко-политическая типология конфликтах на Балканах XIX-XX вв.* / Россия на Балканах, Зудинов, Ю., Кандель, П., Романенко, С., Цехмистренко, С. Московский Центр Карнеги. Научные доклады, N 8, Москва 1996.

[41] *Устав на Република Македонија*, амандман 5.

ryczną i symboliczną na rzecz wzmocnienia wciąż niepewnej tożsamości macedońskiej. Wykreowano nowe, antyczne wątki w historii Macedończyków. Jeden z nich głosi, że w starożytności ich przodkowie zbudowali Bibliotekę i Szkołę Aleksandryjską[42], kolejny – że współcześni Macedończycy to spadkobiercy Filipa i Aleksandra Macedońskiego[43] oraz królewskiej dynastii Ptolemeuszów[44]. Oprócz tego, nieomal wszyscy wybitni ludzie urodzeni niegdyś na terenie historyczno-geograficznego regionu Macedonia[45] uważani są za „etnicznych Macedończyków". Próby przyswajania obcej historii skutkują szeregiem sporów z państwami sąsiednimi. Na przykład taki jest bezkompromisowy sprzeciw Aten co do oficjalnej nazwy „Republiki Macedonii", który zahamował euroatlantycką integrację Macedonii i przywrócenie jej jako pełnowartościowego podmiotu polityki międzynarodowej.

W K o s o w i e, serbski projekt nacjonalistyczny zderzył się z projektem albańskim. Aspiracje Kosowskich Albańczyków na arenie międzynarodowej znajdowały się w pierwszej połowie lat 90. w cieniu pozostałych konfliktów jugosłowiańskich. Serbska polityka wobec Kosowa (już nie jugosłowiańska) kierowała się zasadą prawa historycznego (zgodnie ze swoją narodową interpretacją historii), w połączeniu z zasadą realistyczną. Aby wzmocnić jedność terytorialno-polityczną Serbii, w 1990 r. władze republikańskie odebrały uprawnienia autonomiczne Kosowa. Pomimo tego, że jedna czy druga strona odwoływała się do różnych zasad – praw człowieka, prawa nietykalności granic, prawa historycznego – konflikt serbsko-albański o Kosowo został rozstrzygnięty na mocy zasady realistycznej. Do połowy 1999 r., do czasu gdy Serbowie byli silniejsi, Kosowo znajdowało się wciąż w granicach Serbii. Od czerwca 1999 r., w wyniku walki zbrojnej przeciwko armii i policji serbskiej oraz po decydującej interwencji militarnej NATO, Kosowo *de facto* rozwija się niezależnie od Jugosławii, natomiast od lutego 2008 r. – *de jure*. Kosowska republika definiuje siebie jako "społeczeństwo wieloetniczne składające się z Albańczyków i z innych wspólnot"[46], co dosłownie oznacza albańskie państwo przykryte demokratyczną frazeologią. Jednocześnie Konstytucja z 2008 r. uznaje język serbski za oficjalny równorzędnie z językiem albańskim[47]. Do końca września 1999 r., w obecności międzynarodowych „sił pokojowych", doszło do ucieczki ponad 200 tys. mieszkańców niealbańskiego pochodzenia. Serbom, liczącym już tylko 120 tys., zamieszkującym kilka enklaw (przeważnie w północnych i południowo-wschodnich częściach Kosowa), odmówiono możliwości przyłączenia się do macierzy bądź uzyskania szerokiej autonomii w ramach Kosowa. W ostatnich latach Serbowie bojkotują i odmawiają ścisłej współpracy zarówno z misją ONZ, jak i z instytucjami albańskimi. Jednocześnie Serbia nadal nie uznaje niezależności Kosowa, odwołując się do zasady nietykalności granic republikańskich i swego prawa historycznego.

Najdłużej trwał proces politycznej emancypacji C z a r n o g ó r y. Przez cały okres postsocjalistyczny wzmacnia się przekonanie Czarnogórców o ich odrębności narodowej. Politycy z tej republiki zaczęli w sposób stanowczy deklarować, że nie chcą w dalszym

• • • • • •

42 *Македонска Енциклопедија*, т. 1 А-Љ (ред. Б.Ристовски). Македонска Академија на науките и уметностите, Скопје 2009, s. 36.

43 Ibidem, s. 34-35.

44 *Македонска Енциклопедија*, т. 2 М-Ш (ред. Б.Ристовски). Македонска Академија на науките и уметностите, Скопје 2009, s. 1234.

45 Utrwalona w XX w. koncepcja o „Wielkiej Macedonii" obejmuje oprócz Macedonii Wardarskiej, Macedonię Egejską i Pirińską, które przynależą, odpowiednio, do Grecji i Bułgarii. K. Voss wyjaśnia, iż macedoński XX-wieczny nacjonalizm zaakceptował bułgarską mentalną mapę Wielkiej Macedonii, zatwierdzoną jako jeden z obszarów włączonych do Bułgarii po umowie z San Stefano (1878 r.). Macedonia ta jest synonimem maksymalnych terytorialnych aspiracji Bułgarii, obejmujących terytoria, których ludność mówiąca po bułgarsku stanowiła większość. Zob.: Ch. Voss, *Great Macedonia as a „mental map" in the 20th and 21st century*. „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa", 31/2007, s. 164-165.

46 *Constitution of the Republic of Kosovo*, art. 3, 2008.

47 Ibidem, art. 5.

ciągu znosić wraz z Serbią ciężaru dziedzictwa wojen domowych, a także wieloletniej międzynarodowej izolacji. Niezależność Czarnogóry proklamowano w maju 2006 r. Ważnym sygnałem świadczącym o dojrzewaniu procesów narodowotwórczych jest zaczęta w 2008 r. „kodyfikacja" języka czarnogórskiego. Decyzja ta wpisuje się w nurt dezintegracyjnej polityki na serbsko-chorwackim obszarze etnolingwistycznym. Nowe elity państwotwórcze uważają, że osiągnięcie pełnej odrębności narodowej następuje dopiero po uzyskaniu wszystkich brakujących atrybutów; są to: tożsamość narodowa, państwowość, sprawowanie pełnej władzy nad swoim terytorium etnicznym, odrębny standard językowy[48]. Ideologia polityczna udowodniła jednak, że i w tej kwestii potrafi wyszukać najbardziej wyrafinowane wykręty intelektualne, by mogła przekonać o racji swoich twórców. Upowszechnia się więc koncepcja jednego języka (w sensie jego „tożsamości lingwistycznej, genetycznej i strukturalnej"). Sytuacja przedstawia się inaczej, kiedy mowa o „tożsamości socjolingwistycznej" języka, kształtującej się wokół „postaw wartości" ludzi, którzy tym językiem się komunikują. Czarnogórcy uważają, że „podobnie jak pozostałe narody byłego wspólnego państwa, naród czarnogórski ma prawo nazywać swój język czarnogórskim… Konstytucja musi zagwarantować wszystkim pozostałym, mówiącym językami serbskim, bośniackim/boszniaczkim i chorwackim, by mogli posługiwać się swoim językiem"[49]. Jeśli czytelnik gubi się w labiryncie postjugosłowiańskich ideologii językowych, to kolejne wnioski I. Lakicia (2010) z pewnością jeszcze bardziej go zdezorientują: „Czwórka przyjaciół: Czarnogórczyk, Serb, Muzułmanin/Bośniak i Chorwat, urodzeni i wychowani w Podgoricy, na przykład, mogą określać język, którym mówią, czterema nazwami, ale ich język nie będzie się bynajmniej różnił – to niewątpliwie ten sam język. Oni się tak świetnie porozumiewają, że sama nazwa języka absolutnie nie powinna stanowić problemu"[50].

Dezintegracja byłej federacji najmocniej dotknęła geostrategiczne pozycje S e r b i i. Serbski obszar etniczny rozdzielono granicami politycznymi między kilka suwerennych państw. Do głównych konsekwencji dla serbskiej świadomości terytorialnej można zaliczyć zwężenie koncepcji „Wielkiej Serbii", która 100 lat wcześniej obejmowała nieomal cały obszar dawnej Jugosławii. Dzisiaj środowiska nacjonalistyczne przyjmują, że wariant potencjalnej reintegracji jest możliwy dla Serbów z Serbii właściwej, Republiki Serbskiej Bośni i Hercegowiny, Kosowa i Metohii, byłej Serbskiej Krainy w Chorwacji oraz Czarnogóry. Na tym samym etapie współczesne państwo serbskie, w skład którego wchodzą 37 mniejszości narodowe, ma przed sobą niejedno wewnętrzne wyzwanie.

Wyłączając z terytorium kraju Kosowo i Metohię, Serbia obecnie mieści się na 77,4 tys. km². W tych granicach zajmuje ona zaledwie 30,3% terytorium byłej jugosłowiań-

• • • • • •

[48] Po rozpadzie Jugosławii Czarnogóra staje się narodowościowo bardziej heterogeniczna. W 1991 r. zaledwie 9,3% ludności republiki zadeklarowało narodowość serbską. Udział tej grupy zwiększył się w 2003 r. do 32%, natomiast odsetek Czarnogórców szacuje się na 43%. L. Gigović (2006) opisuje jako „transfer etniczny" proces świadczący o zmianach w świadomości ludności muzułmańskiej. Część tej grupy, identyfikującej się po II wojnie światowej z narodowością czarnogórską, przeszła na tożsamość bośniacką. Zmiany te odnotowano podczas spisu ludności w 2003 r. Obecnie Bośniacy stanowią 7,8% ludności Czarnogóry. Ponadto 4% ludności określiła swą przynależność etniczną jako „muzułmańską", co oznacza, że część ludności muzułmańskiej w Czarnogórze (poza Albańczykami) wciąż nie zaakceptowała w swej świadomości decyzji politycznej z Bośni i Hercegowiny w sprawie zmiany etnonimu „Muzułmanin" na „Bośniak". Z punktu widzenia stosunków terytorialno-politycznych, ważne jest również to, że Bośniacy/Muzułmanie i Albańczycy zamieszkują kilka zwartych obszarów w Czarnogórze – odpowiednio na wschodzie (głównie czarnogórska część Sandżaku) oraz na południu, wzdłuż granicy państwowej z Albanią. W tym czasie rozmieszczenie terytorialne zarówno Czarnogórców, jak i Serbów, wyróżnia się swoim dyspersyjnym charakterem. Zob.: Љ. Гиговић, *Етнички састав становништва Црне Горе*, Демографија, 3/2006, s. 107-109.

[49] I. Lakić, *Crnogorski jezik – traženje identiteta /Jezik i identiteti: zbornik* (red. J. Granić), *Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku,* Zagreb-Split 2007, s. 330.

[50] Ibidem, s. 335.

skiej federacji. Serbska Konstytucja jako jedyna na obszarze postjugosłowiańskim daje możliwość utworzenia prowincji autonomicznych: „Władza państwowa ograniczona jest prawem obywateli do rejonowej autonomii i lokalnego samorządu"[51]. Jeden z formalnie istniejących w Serbii obszarów autonomicznych – Kosowo, którego suwerenność państwową uznało już ponad 70 państw świata, jest dla władz w Belgradzie „terytorium nieefektywnym". Zgodnie z teorią geografii politycznej są nimi „terytoria okupowane przez obce wojska, kontrolowane przez partyzantów oraz wyłączone spod jurysdykcji państwa lub jego kontroli wojskowej"[52]. Oprócz spornego z punktu widzenia prawa międzynarodowego terytorium Kosowa, w granicach Serbii można wyodrębnić kilka obszarów z potencjałem do przyszłych konfliktów etnopolitycznych, pomimo że scenariusz kosowski jest w nim mało prawdopodobny:

1. Północna prowincja autonomiczna Wojwodiny zamieszkiwana przez różne wspólnoty narodowe i religijne. W 2002 r. odsetek etnicznych Serbów wynosił tu 65%. Węgrzy stanowią 14,3% ludności prowincji, z najwyższym odsetkiem w przygranicznym okręgu północnobaczkim (43,5%). Regionalizmu Wojwodiny, mającego wielowiekowe podłoże kulturowo-historyczne w tradycji środkowoeuropejskiej, nie należy jednak traktować w wąskich kategoriach nacjonalizmu jednej tylko wspólnoty narodowej. W ostatnich latach „Wojwodźanci" dążą do zmian ustawowych i nadania władzom Wojwodiny szerszego zakresu kompetencji w kwestiach administracyjnych i gospodarczych;

2. W Sandżaku, regionie znajdującym się w przygranicznej części z Czarnogórą i Bośnią i Hercegowiną, pojawiają się również napięcia na tle etnopolitycznym i wyznaniowym. Połowę jego mieszkańców stanowią bośniaccy Muzułmanie[53];

3. Południowy obszar doliny Preszewa, obejmujący gminy Bujanovac, Preszewo i Medvedża, bezpośrednio przylegające do Kosowa, zaludniony jest w znacznej mierze przez Albańczyków. Do 2001 r. w tym rejonie istniała albańska *Armia wyzwolenia* walcząca o przyłączenie tego obszaru do Kosowa.

Oprócz symptomów decentralistycznych, wspólna cecha trzech wspomnianych obszarów to przygraniczność. Nawiązując do omawianych problemów, P. Eberhardt (2004) zwraca uwagę, że „ludność narodowości nieserbskiej skupia się jedynie w niektórych częściach kraju, w których dominuje liczebnie. Pomimo że w skali kraju są one terytorialne niewielkie, to jednak ze względu na położenie ich w miejscach strategicznych mogą działać dezintegrująco na spoistość państwa"[54].

PODSUMOWANIE

Los Jugosławii świadczy o trudnościach osiągnięcia optymalnego pokrewieństwa między strukturami terytorialnymi, etnicznymi i politycznymi. Od jej rozpadu minęło już 20 lat, ale postjugosłowiańskie szkoły naukowe wciąż polemizują na temat historycznych korzyści, które każdy z narodów jugosłowiańskich uzyskał w rezultacie utworzenia zjednoczonego państwa. Istnieją niezaprzeczalne fakty, których nie można podważyć ideologicznymi argumentami. W XX w. naród słoweński po raz pierwszy w swoich dziejach otrzymał możliwość samoorganizacji politycznej w formie Jugosłowiańskiej Republiki Słowenii,

• • • • • •

[51] *Устав Републике Србије*, 2006, члан 12.
[52] Z. Rykiel, *Podstawy geografii politycznej*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2006, s. 96.
[53] Do głównych terytorialnych skupisk bośniackich Muzułmanów należą gminy Tutin i Novi Pazar z okręgu raszkiego oraz Sijenica, Priboj i Prijepolje z okręgu zlatiborskiego.
[54] P. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Serbii i Czarnogóry*, „Czasopismo Geograficzne", 3/2004, s. 172.

która odzyskała również trwały dostęp do Morza Adriatyckiego. To samo odnosi się do Republiki Macedonii i do wszystkich tych, którzy czują się dzisiaj Macedończykami (w etnicznej konotacji tej kategorii). Chorwaci, po kilku długich stuleciach, ponownie otrzymali odrębność polityczno-terytorialną[55], a w granicach ich republiki po 1945 r. znalazło się prawie całe wybrzeże Dalmacji wraz z Istrią. W ocenach geopolitycznych przeważa stanowisko, że najbardziej przegrana w wyniku rozpadu Jugosławii jest jej największa republika Serbia. W swych dzisiejszych granicach kraj ten ma mniejsze terytorium w porównaniu do stanu przed I wojną światową. Do tego przyczyniło się negatywne dla Belgradu zaawansowanie procesów narodowej samoidentyfikacji pozostałych narodów jugosłowiańskich.

Według ustaleń koncepcji konstruktywizmu, w socjalistycznej Jugosławii „stworzono" kilka nowych, „zinstytucjonalizowanych" narodów – są to Macedończycy, Bośniacy, Czarnogórcy. W tym właśnie tkwi paradoks polityki narodowościowej Jugosławii J.B. Tity – dążyła ona do jedności, a jednocześnie poprzez polityczne decyzje włączono do rangi równoprawnych narodów wybrane grupy regionalne i etnograficzne. Dzieje Jugosławii stanowią przykład etnicznego laboratorium, w którym ideologiczno-polityczne eksperymenty przynoszą nie tylko skuteczne koniunkturalne rezultaty, ale także i nieplanowane uboczne efekty. Okazało się, że przepisy konstruktywistycznej polityki mogą w pewnym momencie zadziałać wbrew interesom centrów, które to centra zasady tej polityki kiedyś sformułowały. W jugosłowiańskiej i postjugosłowiańskiej etnopolityce było wiele rzeczy pozytywnych, opartych na zasadach w miarę demokratycznych, niestety też sporo epizodów tragicznych, a nawet przypadków absurdalno-komicznych. Reasumując analizę skomplikowanej kwestii zasad etnopolitycznej i terytorialno-politycznej organizacji państwa jugosłowiańskiego i jego podziału w latach 90., po uwzględnieniu szeregu udokumentowanych faktów i subiektywnych interpretacji, chciałbym podać kilka syntetycznych wniosków:

1. Opisane przez S. Woodward zasady (historyczna, demokratyczna, nietykalności granic oraz realistyczna) definiujące prawo danej wspólnoty etnopolitycznej do zabiegania o wykonywanie jurysdykcji nad określonym terytorium, były stosowane przez różne strony konfliktu w sposób wybiórczy, w zależności od ich bezpośrednich interesów w toczącej się walce o terytorialno-polityczny podział Jugosławii.

2. Utrudnienia w terytorialno-politycznej reorganizacji federacji wynikały ze skomplikowanej hierarchii etnopolitycznej i terytorialno-politycznej organizacji socjalistycznej Jugosławii, które okazały się niesprawnymi, aby skutecznie regulować stosunki w nowych warunkach historycznych. Oprócz tego, sama kwestia dotycząca prawa historycznego na spornych obszarach była utrudniona przez wzajemnie wykluczające się etnocentryczne spojrzenie na wspólną historię. W pierwszej kolejności odnosi się to do wspólnot, zamieszkujących heterogeniczne narodowościowo obszary, istniejące na początku lat 90. w Bośni i Hercegowinie, Kosowie i Krainie w Chorwacji.

3. Zasada nietykalności granic republikańskich oraz rejonów autonomicznych (w przypadku Kosowa) weszła w konflikt z zasadą „prawa narodów do samostanowienia". Reorganizacja Jugosławii w niezależnych republikach odbyła się przez uznanie za granice międzynarodowe wewnętrznych granic administracyjnych ustalonych w socjalistycznej Jugosławii w ciągu ostatnich dwóch lat II wojny światowej oraz po jej zakończeniu. Poszczególne republiki, na czele ze Słowenią i Chorwacją, odwoływały się do Konstytucji

[55] Pod warunkiem, że nie bierzemy pod uwagę Niezależnego Państwa Chorwackiego z czasów II wojny światowej.

jugosłowiańskiej i do jej zapisu, który okazał się prawną pułapką dla jej jedności: „Narody Jugosławii, bazując na prawie każdego narodu do samostanowienia, w tym prawie do secesji… zjednoczyły się w sojuszniczą republikę…"[56] Kraje zachodnie i organizacje międzynarodowe uznały prawo republik do secesji, lekceważąc fakt, że w większości te republiki nie były tworami monoetnicznymi.

4. Można było zapobiec krwawym konfliktom postjugoslowiańskim pod warunkiem historycznie osiągniętego poziomu świadomości obywatelskiej niezbędnego do pokojowej organizacji nowoczesnych wieloetnicznych państw i pluralistycznych społeczeństw. W związku z tym A. Garabedjan (2007) pisze: „Stało się jasne, że problemy społeczeństw wieloetnicznych powinny być rozwiązywane nie poprzez wytyczenie nowych granic, lecz w poszukiwaniu wzajemnie dogodnych formuł organizacji społecznej w ramach integralnych terytoriów, budowę stabilnych społeczeństw obywatelskich i systemów efektywnej politycznej demokracji"[57].

*

Wyjście z federacji jugosłowiańskiej i zbudowanie nowych niezależnych państw osiągnięto dzięki wysiłkom kręgów nacjonalistycznych, będących nieformalną opozycją w czasie istnienia Jugosławii. W ostatnich latach społeczno-ustrojowej transformacji, jak i na obecnym etapie rozwoju procesów etnopolitycznych niegdysiejsi nacjonaliści z Serbii, Słowenii, Chorwacji, Bośni i Hercegowiny, Kosowa, Czarnogóry stają się liberałami i kosmopolitami. Pod ich rządami kraje postjugosłowiańskie zbliżają się pod względem prawnym, politycznym i gospodarczym do Unii Europejskiej. Być może jest za wcześnie na podobne stwierdzenie, ale na bazie deklarowanej chęci do dobrowolnego ograniczenia suwerenności i zbliżenia ze strukturami europejskimi, powoli uruchamia się swego rodzaju proces reintegracji byłej Jugosławii (choćby na innej skali integracyjnej oraz w formach znacznie luźniejszych niż w dawnej Jugosławii). Na obszarze postjugosłowiańskim pozostają jednak otwarte lub pozornie rozstrzygnięte antagonizmy powstałe w wyniku starych bądź nowych błędów oraz niedoskonałości etnopolityki i geopolityki.

PRINCIPLES OF ETHNOPOLITICAL AND TERRITORIAL-POLITICAL ORGANIZATION OF YUGOSLAVIA. GENESIS, EVOLUTION AND CONTEMPORARY CONSEQUENCES

Summary

The subject of the article is the principles of ethnopolitical and territorial-political organization of the Yugoslavian state. The genesis and evolution of mentioned question in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (1918-1941) and in Socialist Federation of Yugoslavia (1945-1991) are presented. One of the most important and controversial problems in Yugoslavian ethnopolitics – the relations between its ethnopolitical and territorial-political subsystems are considered. Dynamic changes and

• • • • • •

[56] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (1974), Uvodni dio, Osnovna načela.

[57] A. Garabedjan, *Tożsamości etniczne Bałkanów w latach dziewięćdziesiątych i ich analogie w procesie integracji europejskiej / Integracja i tożsamość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej na przestrzeni dziejów. Z prac Polsko-Bułgarskiej Komisji Historycznej* (red. Elżbieta Znamierowska-Rakk), Wyd. Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 2007, s. 207.

a lack of sequence in Yugoslav's ethnopolitics are emphasized in the paper. Attention has been paid to the question of territorial-political reorganization of the federation at the beginning of 1990s. The groups engaged in the struggle of division of Yugoslavia applied for various principles of delimitation of contentious areas. Susan Woodward brought out four main principles which the antagonist groups use as arguments for their "property right" over the given territory – historical, democratical, principle of the inviolability of borders and realistic one. After the civil war during the 1990s, the Yugoslavian federation was reorganized into the sovereign states by recognizing the old internal administrative borders between the Yugoslav republics as international ones. The author discusses also contemporary problems of the ethnopolitical and territorial-political organization of post-Yugoslav countries and close relations between state-building and nation-building processes. Major current problems in the field of ethnopolitics, as a direct consequence of the influence of accumulated during the 70-year period of existence of a common state, has also been considered in the paper.

Keywords: South Slavs, Yugoslavia, ethnopolitical organization, territorial-political organization, ethnopolitics, national self-identification, sovereignty